

Greek Thought, Arabic Culture | Lütfü Şimşek

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2022-2023

YUNANCA DÜŞÜNCE ARAPÇA KÜLTÜR

Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu

YAZARI : DİMİTRİ GUTAS

Çeviren: LÜTFÜ ŞİMŞEK

DİMİTRİ GUTAS VE ESERLERİ

Prof. Dr. Dimitri Gutas İstanbul kökenli bir Rum ailenin çocuğu olarak 1945'te Kahire'de doğdu. İlk eğitimini İstanbul'da tamamlayıp 1965'te Robert Koleji'nden mezun olan Gutas, 1969'da Yale Üniversitesi'ni iftihar derecesiyle bitirdi. 1974'te aynı üniversitede klasik filoloji, dinler tarihi ve Arap dili ve İslam tetkikleri alanlarında doktorasını tamamladı. 1975-1998 yılları arasında başta ABD, Mısır, Almanya, Yunanistan ve Hollanda olmak üzere çeşitli ülkelerdeki üniversite ve araştırma merkezlerinde çalışmalarda bulunan Gutas, hâlihazırda Yale Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı profesörü olup 1998'den bu yana Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Başkanlığı görevini sürdürmektedir.

Greek Wisdom Literature in Arabic Translation: A Study of the Graeco-Arabic Gnomologia (New Haven 1975).

Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works (Leiden 1988).

A Greek and Arabic Lexicon. Materials for a Dictionary of the Mediaeval Translations from Greek into Arabic, Gerhard Endress ile birlikte (Leiden 1992-)

Greek Thought, Arabic Culture (London-New York 1998). Türkçesi: Yunanca Düşünce, Arapça Kültür, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Greek Philosophers in the Arabic Tradition (Aldershot-Hampshire 2000)

KONUSU, AMACI VE İDDİASI NEDİR?

Bu kitap, çeviri hareketini tarihsel ve toplumsal bir fenomen olarak anlama ve açıklama çabası içinde nasıl ve niçin soruları üzerinde yoğunlaşma imkânı sağlayan; Abbasi hanedanının Bağdat'a yerleşmesiyle birlikte 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar iki yüzyıl boyunca daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde Yunancadan Arapçaya olan çeviri hareketini doğuran büyük, toplumsal, siyasal ve ideolojik etkenler üzerine yapılmış bir incelemedir. Kitap, Yunan ve Arap uygarlıklarının iki farklı çağda, çeviriler aracılığı ile buluşmasını ve bu özel çok kültürlü karşılaşmayı mümkün ve verimli kılan siyasal, toplumsal ve ideolojik koşulları ele alıyor. Orta Çağ'da dinsel olmayan Yunanca eserlerin Arapça'ya çevrilmesini ele alan tarihsel ve dilbilimsel Yunanca-Arapça araştırmalarının uzun ve saygın geçmişinden yola çıkıyor. Başlıktaki ve kitabın bütünündeki Yunanca ve Arapça kelimeleri, ırk olarak kavranan bir etnik gruba değil, bu uygarlıkların kendilerini ifade etmek için kullandıkları dillere gönderme yapmaktadır.

Çeviri hareketinde belirleyici olan iki unsur vardır: Birincisi, Bağdat'ın kuruluşu ve Abbasi hükümdarlarının burada bir dünya imparatorluğunun yöneticileri olarak yerleşmeleri; ikincisi, Abbasi hükümdarlarının ve seçkinlerinin idaresi altında şekillenen ve kendi hususi yapısıyla oluşum aşamasındaki Bağdat toplumunun çok özel gereksinimleridir. Kitabın ilk iki bölümünde bu konular ele alınmıştır. Yunanca asılları günümüze ulaşmayan birçok eser Arapça'ya tercüme edilmeleri sayesinde günümüze ulaşmış oldu ve birçok bilime ait eser, çevirmenlerin elinden geçti (astroloji, simya, fizik, metafizik, botanik, zooloji, aritmetik, geometri,

astronomi, tıp vs.). Yunanca eserler hakkındaki araştırmaların Arapçanın tanıklığı olmadan ilerlemesi güç bir hadisedir. Yazarımız, Abbasilerle birlikte Bağdat'ta başlayan bu çeviri hareketini toplumsal bir hareket olarak değerlendiriyor.

Yunanca-Arapça çeviri faaliyetlerinin toplumun her kesiminden her görüşe, her inanca, her düşünceye sahip kesiminden destek gördüğünü hatta ulemanın dahi büyük oranda bu çeviri faaliyetinin neticesinde meydana geldiğini ileri sürer. Ancak bunu yapmasındaki asıl sebep çeviri faaliyetlerine verilen önemin tek boyutlu olarak incelenmemesi gerektiğini vurgulamaktır. Belirli bir sınıfı anlamlı bir çözümleme kategorisi olarak sunmak zordur; hareketin tek hamisi olarak göstermek ise neredeyse imkansızdır.

Dimitri Gutas, Yunanca-Arapça çeviri faaliyetlerinin tarihsel olarak son derece köklü, etkili ve karmaşık toplumsal bir hareket olduğu kanaatindedir. Bu hareket, ne ulvi amaçlarla yola çıkmış birkaç kişinin vasıtasıyla ne de açık görüşlü yalnızca birkaç aydın hükümdar sebebiyle açıklığa kavuşturulamaz der. Hatta bu sınıflandırmaların tarihsel yorum bilgisi açısından geçerli olduğu kabul edilse bile. Gelişmesi ve devam etmesi için birçok etken gereklidir ve bugüne kadar hareketin bu tarihsel çok biçimliliğini kavrayabilmiş bir teori görmedim der. Hem kaynak malzemenin sorunlu oluşu hem de konunun hassas oluşu münasebetiyle konu hakkında konuşmanın zorluğunu itiraf ederek kendi yönteminin çeviri faaliyetlerini kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısıyla ele almak ve tartışmayı daha ileri bir noktaya taşımak için en iyi yol olduğunu söyler. Yunanca-Arapça çeviri hareketlerinin insanlık tarihinde yeni bir çağ başlattığını ve tarihsel bilincimize de bu şekilde kaydedilmesi gerektiğini düşünür.

HANGİ BOŞLUĞU DOLDURUYOR?

Bu kitap, insanlık tarihindeki büyük bir entelektüel hareketin somut, toplumsal ve tarihsel köklerini ele alıyor. Çeviri hareketi, ya kendilerini ulvi amaçlarla toplumun gelişimine adanmış birkaç Süryani Hristiyanın çabalarıyla ya da birkaç aydın hükümdarın bilgeliği ve açık fikirliliğiyle olmak üzere iki şekilde açıklanmaya çalışılır. Dimitri Gutas ise bu hareketin bunlarla açıklanamayacağı görüşündedir. Yazarımız el-Mansur, Harun er-Reşid gibi ilk dönem Abbasi halifelerinin neden bu kitapların çevrilmesi için Süryani Hristiyanlara yüklü paralar ödediği bu zamana dek çok az düşünülmüş veya sorulmuş bir husustur diyor. Bu konu özellikle kelimeler alanında duyulan ihtiyaçtan ötürü böyle bir mühim bir mesele haline gelmiş olabilir. Zira benim dipnottan anladığım kadarıyla Dimitri Gutas, bu meseleyi siyasi bir konu olarak düşünüyor. Ancak konunun ortaya çıkması ve devam etmesi siyasi olmaktan öte dini bir hususla alakalıdır.

Eğer Abbasi halifelerinin (el-Mansur, Harun er-Reşid, el-Memun gibi) desteği olmasaydı çeviri hareketi çok farklı bir şekle bürünürdü. Yazarımız, toplumdaki bütün grupların din, dil, mezhep, kabile ayrımı gözetmeksizin çeviri faaliyetlerine destek verdiğini söylemiş ancak en azından bu hareketin başlangıcı için böyle büyük bir destek gördüğü fikri, kabul edilmeye o kadar da müsait durmuyor.

KİTABIN GÜÇLÜ ve ZAYIF YANLARI

Yazıma başlarken de belirttiğim gibi geniş ve kitabın muhtevasını tam olarak içeren bir içindekiler kısmının olmayışını kitabın eksiklikleri kısmına ekleyebilirim. Kitabın en yararlı noktalarından birisi de hareketi kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısıyla ele almaya ve böylece tartışmayı daha ileri bir noktaya taşımaya çalışmış olmasıdır. Hem konunun hassas oluşu hem de kaynak malzemenin sorunlu yapısı nedeniyle bu girişimin birtakım zorlukları bulunmaktadır. Ancak Dimitri Gutas, bu işin içerdiği zorlukların farkında olarak bu işe giriştiğini belirtmiştir. Ele alınan konunun yapısı itibarıyla teorik olarak zihnimizden bir kurgu saptayıp olguları bu çerçevede değerlendirip çözümlemek çok kolaydır. Yunan bilgisinin Arapça'ya intikali konusunda da bu teorik kurgulara ekseriyetle bilinçsiz olarak dayanan oldukça geniş bir yazın mevcuttur. Bir kültürü bütünüyle tanımlayan bu tür fikirlerde gedik açan tek bir istisna bulunsa dahi bunlar geçerliliklerini kaybeder. Dimitri Gutas, bu tür fikirler üzerinde vakit harcamak istememiştir. Zira bu tür istisnalarla karşılaşılması oldukça sık gerçekleşen bir hadisedir. Bu tür teorilerin bir diğer yanı da bir kültür hakkında verilen yargıların tarih dışı zanlar, varsayımlar olabilmesidir.

Dimitri Gutas, erken dönem Abbasi toplumu üzerine yapılan çalışmaların giriş aşamasında makul olduğu şekilde kaynaklarımıza kulak vermeye, onları anlamaya ve dil yapılarını kendisini onların doğrudan hitap ettiği okurların yerine koyarak yorumlamaya; böylece hangi başlıklar altında inceleneceklerini bu eserlerin kendi yapılarından çıkarmaya gayret göstermiştir. İşte böyle bir temel üzerinde gelişecek araştırmalar daha gelişmiş çözümleme araçları sağlayabilecektir.

MUHTEVÂ ve DEĞERLENDİRME

Gutas'a göre Süryânîce felsefe metinlerini yönlendiren şey, belli mantıksal yöntemlerin ve kutsal metni de ilgilendiren bazı tezlerin teoloji eğitimi, özellikle de karşı inanç gruplarıyla tartışma sırasında kullanılmasıdır.

Emevîler döneminde başka bir dilden Arapça'ya tercümelere rastlanılsa da, Yunanca felsefî literatürün Arapça'ya aktarılması Abbâsî Halifesi Mansûr'un 762'de Bağdat'ı inşasından kısa bir süre sonra başlar ve onuncu asrın sonuna kadar devam eder. Bu süre içerisinde Yunanca felsefî ve bilimsel literatürün neredeyse tümünün Arapça'ya tercüme edildiği söylenebilir. Felsefe tarihinin daha önce şahit olmadığı bir yoğunlukla Arapça'da yeniden üretilen literatürle birlikte, iki asırdan uzun bir süre cansız kalan felsefî etkinlik Arapça'da mecrasını bulmuştur.

Çeviri yapılabilmesi için çevrilecek metinlere ihtiyaç vardır; çeviriye teşvik eden koşullar ne kadar uygun olursa olsun eğer çevrilecek orijinal metinler yoksa böyle bir hareket de olmaz. Bu ise dindışı eserler içeren Yunanca yazmaların 8. yüzyılda çevirmenlerin kullanabileceği topraklardaki, yani İslam alemindeki ve Bizans'taki durumlarının ne olduğu sorusunu akla getiriyor.

Bizans araştırmalarıyla meşgul olanlar farklı nedenlerle de olsa bu soruna çok büyük önem vermişlerdir. Onlar için 8. yüzyıl Bizans'ta karanlık çağların hüküm sürdüğü bir zamandır. Hakkında genel bir bilgi kıtlığı olan bu önemli yüzyıla ilişkin elimizdeki az sayıdaki güvenilir kaynaktan biri de yazmalardır ve bu nedenle yoğun araştırmalara konu olmuşlardır. Bizans uzmanları arasında bireysel vurgular da çeşitli farklılıklara rağmen şu iki konuda bir görüş birliği vardır: Birincisi, bu dönem üzerine elimizdeki bilgi son derece kıttır ve ikincisi bu eksik bilgi o sırada yoğun bir şekilde Arapça'ya çevrilen dindışı Yunanca eserlerin durumu konusunda ancak bulanık bir tablo oluşturabilmektedir. Bizans uzmanları Arapça'dan anlamadıkları için Yunanca-Arapça çeviri hareketinin adı doğal olarak bu tartışmalarda hiç geçmemiştir.

Kitap yazma o kadar pahalı ve emek isteyen bir işti ki birkaç düzine kitaptan oluşan alçakgönüllü özel bir kütüphaneye sahip olmak, zengin entelektüellerin hepsi için değilse bile çoğunluğu için imkansızdı. Bu koşullarda Bizans'ta söz etmeye değer bir kitap ticaretinin olmaması anlaşılır bir şeydir.

Bizans dünyası kütüphanelerini fazla bilmiyoruz çünkü bu konuda bir bilgi kıtlığı söz konusu. Konumuz açısından önem taşıyan 9. yüzyılın hemen öncesi hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat 9. yüzyıl sonrası duruma bakılarak dikkatli bir tahmin yapıldığında büyük kitap koleksiyonlarının bulunabileceği yerler arasında manastırlar, resmi Bizans kütüphaneleri (imparatorluk kütüphanesi dahil) ve özel koleksiyonlar sayılabilir.

Çevirmenlerin elinde Arapça'ya çevirdikleri eserlerin Yunanca asılları olduğu, bunları bir şekilde bir yerlerden buldukları açık. Ancak Yunanca orijinal yazmanın tam kaynağını ve kesin tarihini öğrenmedikçe, bir halifenin onu almak için "Bizantium"a bir bilgin göndermiş olması bilgimize bir şey katmaz.

Bu tür anlatıları anlamlı bir şekilde yorumlamak Arap çevirmenlerin kullandığı Yunanca yazmaların geldiği yeri tespit etmek demektir. Bu açıdan bakıldığında Arap dünyası üzerine çalışanlar Bizans üzerine çalışanlar kadar özenli değildir; ama elde çalışılacak pek az bilgi ve malzeme olduğunu da itiraf edelim. Elimizde çeviri döneminden kalma Arapça yazmalar yok; 9. ve 10. yüzyıla ait Yunanca yazmalar da bu yazmaların Arapça'ya yapılan çevirilerde kullanılıp kullanılmadıklarını tespit etmek için incelenmiş değil. Arap bibliyografyaları Huneyn dışında bu konuda hiçbir bilgi vermez. Huneyn Risale 'de Yunanca yazmaları bulunduğu şehirlerden bahseder.

Çeviri, her zaman orijinal kitap yazmak kadar yaratıcı bir kültürel etkinliktir. Çeviri ile ilgili her şey alıcı kültür için çevirinin kendisinden yapıldığı kültürden farklı anlamlar taşır. Çeviri yapılmasına karar verilmesi ve bunun zamanının belirlenmesi; nasıl çevrileceği kararı ve çevrilen metnin algılanışı tamamen alıcı kültür tarafından belirlenir, dolayısıyla bu kültür için bir anlam ifade eder.

Yunanca-Arapça çeviri hareketi, bu yönüyle, erken Abbasi toplumunun diyelim ki Hadis araştırmaları ya da Kur'an yorumculuğu, hatta o dönemin modern şiiri kadar önemli bir dışavurumu, özgün yaratısıdır. İmparatorluğun da etkisiyle bütün kültürler birbiriyle iç içe geçmiştir; hiçbir tek ve katışıksız değildir. Sorun, bu birbirinden farklı bileşenlerin imparatorluk aracılığı ile bir araya gelerek incelediğimiz özgün kültürel yapıyı oluşturdukları özel tarihsel süreci açıklayabilmektir. Öz ayrıntıdadır; hem bu birleşimin neden belirli bir zamanda veya belirli bir yerde ortaya çıktığının sebeplerini ortaya koymak, hem de aynı unsurların görünüşte var olmalarına rağmen başka yerlerde ortaya çıkmayışını açıklayabilmek için ayrıntılara bakmak gerekmektedir. Bizans toplumu bu eski bilmecenin mükemmel bir örneği gibidir: Yunanca konuşmalarına ve Yunan kültürünün doğrudan mirasçıları olmalarına rağmen, Bizanslar asla ilk Abbasi toplumunun eriştiği bilimsel düzeye ulaşamadılar ve daha sonraları, kökeni eski Yunanistan'a uzanan düşünceleri Arapça'dan çevirmek zorunda kaldılar.

Yunanca-Arapça çeviri hareketi özellikleri beş madde de şu şekilde incelenebilir: Kısa ömürlü bir fenomen değildi ve iki yüzyıldan fazla sürdü. Herhangi bir gruba ait bir proje değildi ve pek çok seçkin kesimden destek gördü. Kamusal ve özel olarak büyük fonlarla destekleniyordu. Huneyn bin İshak çevresi tarafından yürütülen katı dilbilimsel kesinliği ve özenli akademik metodolojiye sahip sürekli bir program temelinde kuşaklar boyunca devam etti. Abbasi toplumunun belirli bir toplumsal tavrını ve genel kültürünü yansıtıyordu.

Yunanca-Arapça çeviri hareketi bir parçası olduğu ilk dönem Abbasi imparatorluğunun toplumsal, siyasal ve ideolojik tarihinden ayrı anlaşılamaz. Öyle bir işleyiş içinde bir araya geldiler ki insanlık tarihinin ve özel olarak da Arap tarihinin en üretken, en ilerici dönemini mahmuzlayan eşsiz çeviri hareketini başlattılar.

Dimitri Gutas'a göre, Bağdat'taki tek egemen grup Abbasi ailesiydi ve bu tesadüfi değildi. Mansur, Bağdat'ı kurup şehri ideolojik olarak birbirlerini dengeleyecek unsurlarla doldurmakla, Emevi iktidarının başlıca özelliği olan Arap kabileciliğini siyasetin merkezinden çıkarmış, kendi siyasal ve kültürel politikalarını özgürce biçimlendirerek gelecekte bu politikalara karşı çıkabilecek toplumsal grupları daha ortaya çıkmadan bastırmıştı. Emevî'lerin yıkılışı ile birlikte Arap kültürü de siyasal ve ideolojik olarak odak noktası olmaktan çıktı; çünkü yapısı gereği Arap olmayanları dışlıyordu ve değişik etnik gruplardan gelen siyasal müttefiklerini hoşnut etmeye çalışan Abbasilerin ihtiyaçlarına cevap vermesi olanaksızdı. Onun yerini herkesin katılabileceği, dil üzerine kurulmuş bir ortak payda, Arapça kültürü aldı. Gutas, Mansur'un kendisine bunca faydası olan bu darbesinin kasıtsız olduğunun söylenemeyeceğini düşünür.

Sahne böyle kurulunca bu kitapta ele alınan bütün faktörler işler hale gelip anlam kazanır. Ancak yazarımız başta "belirli bir sınıfı anlamlı bir çözümleme kategorisi olarak sunmak zordur; hareketin tek hamisi olarak göstermek ise neredeyse imkansızdır" ve "bir kültürü bütünüyle tanımlayan teorik fikirlerde gedik açan tek bir istisna bulunsa dahi bunlar geçerliliklerini kaybeder" dediği halde, yukarıda yaptığı mezkur yorumuyla, yine kendisinin "çeviri hareketi, küçük bir grubun etkisiyle değil; toplumun bütün kesimlerinin ilgisinden dolayı büyük bir hareket haline gelmiştir" fikriyle çelişkiye düşmüş gibi gözükmektedir. Zihnimize koyduğumuz bu soru işaretiyle birlikte; elinden geldiğince subjektif davranmamaya ve ön kabullerinden sıyrılmaya çalışarak bize bu güzel ve faydalı çalışmayı sunan Dimitri Gutas'a buradan teşekkürlerimi sunuyorum.